

"זיכרון ליום ראשון"

בין אנדרטת פורצי הדרך לאנדרטת הבקעה

כמחוזות זיכרון

מאירה שרעבי

מבוא

אחת מן האנדרטאות הממלכתיות הראשונות אשר הוקמו בידי המחלקה להנצחת החייל היא הגלעד לפורצי הדרך לירושלים. נראה שזו גם אחת האנדרטאות בעלות סיפור ההקמה המרתק ביותר, סיפור של הנצחה וניסיון המשכיות אשר נמשך עד ימינו אנו.

אנדרטת פורצי הדרך לירושלים ממוקמת 15 קילומטרים מירושלים, לצפונה של כביש ירושלים - תל אביב. היא הוקמה בשנת 1967, על פי תכניתה של הפסלת נעמי הנריק. מתוך שלל האנדרטאות הקיימות בישראל נבחרה לצורך מחקר זה אנדרטה נוספת בעלת סיפור היסטורי, עיצוב ומיקום שונים לגמרי. זוהי אנדרטת הבקעה, והיא הוקמה בשנת 1972 ביזמתו של האלוף רחבעם זאבי ובפיסולו של יגאל תומרקין. במאמר זה אנתח את שתי האנדרטאות הללו מן ההיבט הארכיטקטוני, הרכב החומרים והמיקום שלהן, בזיקה לסיפור ההיסטורי שהן באות להנציח. לבסוף אשווה ביניהן, בניסיון לבחון האם הן אכן מצליחות לשמש כמחוזות זיכרון.

נושא ההנצחה והזיכרון הנו רחב וטעון ונידון רבות במחקרים שונים ברחבי העולם, ובמידה רבה במיוחד במחקרים ישראליים. בארצנו למודת הקרבות צרות חדשות עלולות להשכיח את הישגות, על כן יש בה חשיבות מיוחדת לכינון תרבות זיכרון כחלק מן הזהות הקולקטיבית. מחקר זה לא בא לחדש אלא רק ללמוד מעט מתוך מחקרים קודמים כדי לנסות ולהבין האם באה ההנצחה לידי ביטוי בגלעד לפורצי הדרך לירושלים, וכיצד. מטרת המחקר הנה לבחון האם האנדרטאות הללו, על ביטוייהן החזותיים השונים, מצליחות בסופו של דבר לשמש מחוזות הנצחה וזיכרון לקרבות וללוחמים שנפלו במקומות אלו. הנחת היסוד שעמה התחיל המחקר היא שאכן בחירת המיקום, החומרים והמבנה של האנדרטה באים לעצב זיכרון היסטורי.

כדי לחקור את הנושא יובא תחילה ובקצרה הסיפור ההיסטורי שאנדרטת פורצי הדרך באה להנציח – הקרבות לפריצת הדרך לירושלים במלחמת העצמאות. חלק זה יהיה מבוסס על ספרים ומאמרים העוסקים במערכה על הדרך לירושלים. בשלב הבא ייסקרו תרבות ההנצחה והזיכרון בישראל על פי מחקרים שונים כדי להבין מה מקומה של האנדרטה כמכוננת זיכרון קולקטיבי. בהמשך תובא סקירה היסטורית של ההנצחה בישראל אשר תסייע בהבנת מקומה של אנדרטה זו בין מחוזות זיכרון שונים. לאחר היכרות זו עם כל הנושאים הרלוונטיים יוצג ניתוח

של אנדרטת פורצי הדרך עצמה, הן בהקשר ההיסטורי של סיפור הקמתה והן בחקירת דימוייה החזותיים. כסיכום לחלק זה ייערך ניסיון להסיק האם האנדרטה אכן ממלאת את ייעודה כמחוז זיכרון והנצחה.

לאחר מכן יובא ניתוח דומה של אנדרטת הבקעה: יוצג הסיפור ההיסטורי שהיא באה להנציח, יסופר סיפור הקמתה, יתוארו דימוייה החזותיים, ולאחר מכן יוסק האם היא משמשת מחוז זיכרון, ובמה.

לבסוף תיערך השוואה בין שתי האנדרטאות ויבחן, דרך הנגדתן, האם הן מצליחות להנציח ולהעביר לדורות הבאים את סיפורי הגבורה של הנופלים, וכיצד.

לפיכך, שיטת המחקר במאמר זה הנה שילוב של היסטוריה, אמנות והגות, ואלה כולם משקפים יחד את התרבות הישראלית המתהווה מאז הקרבות על פריצת הדרך לירושלים ולפניהם, ועד לימינו אנו.

הסיפור ההיסטורי: הניסיונות לפריצת הדרך לירושלים במלחמת השחרור

"המלחמה על ירושלים היא מלחמה על ארץ ישראל",¹ הכריז דוד בן גוריון באוזני שרי ממשלתו בעת ההפוגה הראשונה במערכה על ירושלים במלחמת השחרור. בנוסף לחשיבותה הייתה המערכה על ירושלים ועל הדרך אליה אחת הקשות במלחמת העצמאות. המערכה ניטשה לא רק על הדרך לירושלים, אלא גם על קו המים מראש העין אל העיר.

ערב מלחמת העצמאות, בסוף שנת 1947, חיו בירושלים כ-100,000 יהודים. קיומם היה תלוי באספקת מים, מצרכי מזון ודלק מהשפלה, ורק דרך אחת קישרה ביניהן. הערבים ריכזו אפוא כוח רב כדי לנתק את עורק התחבורה לעיר, בהעריכם כי אם יתמידו במאבקם תוכרע ירושלים העברית במצור. לאורך הדרך מתל אביב היו יישובים ערביים רבים, והדבר הקשה על השימוש בה. אמנם אפשר היה למצוא בשפלת החוף דרכי עקיפין, אך לקטע לטרון - שער הגיא - ירושלים לא הייתה חלופה עד להפוגה הראשונה.²

בתחילת הלחימה ירו הערבים על התחבורה העוברת בכביש מהרכסים שבצדי הדרך. עם הזמן הלך המצב והחמיר משהחלו הערבים להניח מחסומי אבנים על הכביש, לארוב על הרכסים, להמטיר אש על כלי הרכב ונוסעיהם, לבזוז כל רכב שנתקע ולהעלות אותו באש. מאז החלה התחבורה העברית לנוע בשיירות חמושות. לעתים נתפסו משלטים בצד הדרך כדי לאבטח את המעבר. כדי לצמצם את הסכנה שוריינו אוטובוסים ותאי הנהגים של המשאיות, ולרשות המלווים הועמדו משוריינים תוצרת בית ("סנדוויצ'ים" - על שם שריונם שהיה שני לוחות פלדה וביניהם לוח עץ). למרות כל אלו היה המעבר כרוך בקשיים ותבע קרבנות רבים. בסוף חודש מארס 1948 הצליחו הערבים להשבית את התחבורה ולנתק את הכביש. ירושלים הייתה נתונה במצור. בן גוריון הכריע שחייבים לעשות את המאמץ הראשון בהיקף מערכתי כדי לפתוח את הכביש ולאבטחו.

1 ד' בן גוריון, בהילחם ישראל, תל אביב תשי"א, עמ' 130 (דברים שנאמרו בממשלה ב-16 ביוני 1948).

2 א' שמיר (עורכת), גלעד: אנדרטות לנופלים במערכות ישראל, תל אביב תשמ"ט-תשנ"א, עמ' 56.

"מבצע נחשון" (5–15 באפריל 1948) נקרא על שם ראשוניות המבצע ופריצת הדרך שבו.³ מטרת המבצע שה"הגנה" לקחה על עצמה הייתה להשתלט על הכפרים החולשים על הדרך לירושלים, החזקה בשטח ואבטחת מעבר השיירות.⁴ המבצע עצמו החל בליל 5–6 באפריל. הכוחות כבשו כפרים ותפסו משלטים לאורך הדרך עד נוה אילן, ובעקבותיהם נעה שיירה בת 60 מכוניות והגיעה לירושלים בבוקר ה-6 באפריל. בימים הבאים התחוללו קרבות על הקסטל, והדרך לעיר נפתחה שוב. עד 15 באפריל עלו לירושלים כמה שיירות, והאספקה שהביאו שיפרה את כוח עמידתה של העיר. כוחות "נחשון" פוזרו וחזרו ליחידותיהם.

"מבצע הראל" (15–21 באפריל 1948). עם פיזור כוחות "נחשון" נשארה האחריות לדרך בידי הפלמ"ח. כוחותיו אורגנו כחטיבת "הראל" ועליה הוטלה האחריות להעברת השיירות. במשך ימי המבצע נתפסו משלטים לאורך הדרך, ושיירות של 250–300 מכוניות עלו לירושלים. בשיירה האחרונה, ב-20 באפריל, עלה בן גוריון לירושלים, על אף הפצרותיהם של אנשי המטכ"ל לבל יעלה, וטעמם – "כי אין לדעת אימתי תוכל לחזור".⁵ ואכן, מצבה של העיר הוחמר בימים אלו, וכוחות "הראל" נאלצו להפסיק את המבצע ולעלות לירושלים. הדרך נחסמה שוב.

"מבצע מכבי" (8–18 במאי 1948) הוטל על חטיבת "הראל" בסיוע גדוד מחטיבת "גבעתי". כוחות "גבעתי" תפסו את המשלטים מחולדה עד אזור לטרון, וכוחות "הראל" תפסו את המשלטים שמצפון לכביש, באזור שער הגיא. במשך שלושה ימים ניהלו כוחות "הראל" קרב קשה על בית מחסיר (כיום בית מאיר) ומשלט "המסרק", עד שהצליחו לכבשם. בקרב זה סבלה "הראל" אבדות, ולא היה בכוחה להמשיך ולחבור אל לוחמי "גבעתי".

ב-12 במאי נעשה ניסיון להעביר שיירה לירושלים בליווי צמוד, אך הוא נכשל. ב-13 במאי תקפו כוחות קאוק'גי את כוחות "גבעתי", ואלה נאלצו לסגת. באותו יום עמדו גם כוחות "הראל" בהתקפות אויב כבדות. ב-14 במאי (יום הכרזת העצמאות) תוגברו כוחות "גבעתי" והוטל עליהם לכבוש את אזור לטרון ולפרוץ את הדרך לירושלים. הם החלו בכיבוש כפרי האזור, אך עקב פלישת הכוחות המצריים לארץ ב-15 במאי הוזעק עיקר כוח "גבעתי" דרומה לבלימת הפלישה, ומבצע "מכבי" הופסק.

בליל 15–16 במאי נכבשו הכפרים לטרון ודיר איוב ללילה אחד כדי להעביר שיירה. רק כעבור שני לילות הועברה שיירה לירושלים. זו הייתה השיירה האחרונה שהגיעה לעיר עד לפתיחת "דרך בורמה". ב-18 במאי נכנסו כוחות הלגיון לטרון, והכביש נחסם שוב.

פלישת הלגיון הירדני החמירה את מצבה של ירושלים. הדרך אליה הייתה מנותקת, והעיר עצמה עמדה מול התקפות קשות והייתה זקוקה לתגבורת, תחמושת ואספקת מזון. משום כך היה צורך חיוני בפריצת הדרך בקטע שבו נחסמה – באזור לטרון. ב-25 במאי וב-30 במאי נערכו המבצעים "בן נון א'" ו"בן נון ב'" כדי להשתלט על איזור לטרון, אך כוחותינו לא הצליחו

3 א' אורן, "המערכה על ירושלים ועל הדרך אליה והכרעתה במלחמת העצמאות", בתוך: ח' לבסקי (עורכת), ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 341.

4 שמיר, שם.

5 ד' בן גוריון, יומן המלחמה – מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט, ג' ריבלין וא' אורן (עורכים), כרך ב, תל אביב 1983, עמ' 533–534.

לעקור את האויב מהשטח, והדרך נותרה חסומה. בעת הקרבות נכבשו הכפרים בית ג'יז ובית סוסין שבשפלת יהודה, וכך נמצא בידי צה"ל שטח רצוף מחולדה ועד לכביש הר טוב – שער הגיא. מכביש זה עלתה דרך עפר לבית מחסיר וממנה לסארים שעל הכביש לירושלים, במוצא שער הגיא. בשטח אותר תוואי והוחל בסלילת הדרך אשר נקראה מאז "דרך בורמה". כל עבודות הכשרת הדרך נעשו ממש "מתחת לאפו" של הלגיון שישב כמערך לטרון.

למרות קיומה של "דרך בורמה" ייחס בן גוריון משמעות רבה לשליטה ב"דרך המלך" לירושלים ובמערכת אספקת המים לעיר – הצינור מראש העין דרך לוד-רמלה-לטרון, ולכן הוחלט לתקוף פעם נוספת את מערך לטרון. כן היה צורך לרתק את הלגיון למתחם, כדי שלא ינקוט יזמה ויפריע לסלילת הדרך או יעביר כוחות לגזרת ירושלים. ההתקפה השלישית על לטרון כונתה "מבצע יורם" ונערכה בליל 8–9 ביוני. בשל טעות בזיהוי היעדים שובשה ההתקפה, וכוחותינו נאלצו לסגת.

עם כניסתה של ההפוגה הראשונה (11 ביוני – 6 ביולי 1948) לתוקפה הייתה "דרך בורמה" לעובדה קיימת, אך ירושלים עדיין הייתה נתונה במחסור במזון ובמים. על אף מאמציו של ברנדוט לדאוג להזרמת מים מראש העין בעת ההפוגה, הספיק קאוק'גי לעצור את הזרמתם לפני שיצא עם צבאו ממרכז הארץ.⁶ ביומו הוא כתב שציווה לסגור את הברזים בראש העין כדי להביא על יהודי ירושלים "inevitable destruction" – חורבן בלתי נמנע.⁷

מתוך הערכה שבתום ההפוגה יגביר הלגיון את לחצו על ירושלים העברית וינתק את הפרוזדור הצר המוליך אליה (אשר רוחבו הגיע לכדי קילומטר אחד בלבד באזור מסילת ציון שמדרום לשער הגיא) הגיע המטה הכללי למסקנה שאין לישראל ברירה אלא להקדים ולתקוף לפני שיתקפו צבאות ערב.

"מבצע דני" (9–18 ביולי) ב"קרבות עשרת הימים" היה המאמץ העיקרי שעשתה מדינת ישראל ברגע שהסתיימה ההפוגה. זו הייתה הפעם הראשונה שמדינת ישראל עברה ממגננה למתקפה אסטרטגית יזומה, ומערכה זו תוכננה בהיקף ללא תקדים. במהלך המבצע הצליחה חטיבת "אלכסנדרוני" לתפוס את המשאבה הראשית של ראש העין ואת כל תחנות השאיבה בדרך לירושלים, פרט למשאבת לטרון. במקביל הצליחו כוחותינו להרחיב את ה"פרוזדור" לירושלים, אך שתי התקפות נוספות על לטרון נכשלו, והמקום נשאר בידי ירדן עד מלחמת ששת הימים.

במהלך ההפוגה השנייה ניסתה ישראל להמשיך בלחץ על לטרון כדי לאלץ את הלגיון לפתוח מחדש את "דרך המלך" לירושלים, וכן לפתוח את צינור המים, כלומר לאפשר את הפעלתה של משאבת לטרון. ב-12 באוגוסט פוצצו כוחות הלגיון את המשאבה.

פיצוץ המשאבה לא הצמיא את יהודי ירושלים משום שכבר במהלך ההפוגה הראשונה הוחל במפעל "השילוח": הנחה חשאית של צינור צר (בקוטר 6 אינץ') לאורך "דרך בורמה" אשר העלה מים לבירה כבר החל מה-1 באוגוסט. עם זאת, מנהיגי המדינה הצעירה ידעו שאם רוצים

6 אורן, המערכה על ירושלים (לעיל, הערה 3), עמ' 341.

7 יומנו התפרסם בכתב העת *Journal of Palestine Studies*, Vol. 11, No. 1 (Autumn 1972), pp. 12–13. יומנו העת יצא לאור מטעם אש"ף בביירות.

שירושלים תהיה עיר ואם בישראל ובירת המדינה, אי אפשר לספק לתושביה מים בצמצום, וכן יש לדאוג ליישובי הפרוזדור העולה אליה. כך אמנם בוצעו שני מפעלים גדולים בעת ההפוגה השנייה: סלילת "כביש הגבורה" המתחבר לכביש שער הגיא ולכביש כסלא-צובא, והנחת קו מים בקוטר 24 אינץ' לאורכו. "כביש הגבורה" נחנך ב-7 בדצמבר 1948, ועד מלחמת ששת הימים היה הדרך הראשית לירושלים.

תרבות הזיכרון וההנצחה

בעת הדיון בזיכרון יש להבחין בין זיכרון אינדיבידואלי של חבר או בן משפחה לבין זיכרון קולקטיבי שהוא זיכרון לאומי של רעיון כללי – שיש לעמול כדי ליצור אותו. הנצחת נופלים היא תערובת, נפיצה לפעמים, של זיכרון אישי, זיכרון משפחתי, זיכרון של חברים, זיכרון לאומי ועוד.⁸ זיכרון הוא אבן יסוד של זהות קולקטיבית – הוא יוצר עניין משותף ומאחד בתוך קבוצת אנשים מסוימת, ועם זאת הוא מעורר תחושה של המשכיות בזמן, רציפות ושותפות גורל.⁹ בהתייחסה למושג "הנצחה" כתבה עמיה ליבליך: "[...] במילה החזקה 'הנצחה', המבטאת בתוכה משאלה בלתי אפשרית למעשה, להפוך את הבר-חלוף לנצחי".¹⁰ מתנתיהו מייזל מבחין בין ההיסטוריה כעיסוק תודעתי, המחליץ מן העבר את מה שדרוש להווה, לבין פעולות הנצחה המכוונות אל העתיד אשר הן פעילויות תודעיות המנסות לקבוע על פי אילו ערכים תראה חברת העתיד את עברה.¹¹

אילנה שמיר מגדירה את מושג הנצחה: "ציון אנשים ואירועים המפקיעים אותם מרשות הפרט ומעבירים אותם לרשות הרבים. מטרתה יצירת קהילת זכרון".¹² מטרת הנצחה היא ליצור קהילת זיכרון ולגרום לכך שאלה שאינם עוד אתנו יישמרו כעדות לדורות הבאים ויהיו מרכיב קבוע בזיכרון הקולקטיבי. להנצחה, טוענת שמיר, דרכים מגוונות, ובהן: הוצאה לאור של ספרות זיכרון, מתן שמות למקומות בעקבות אירועים שהתרחשו בהם או אנשים הקשורים בהם, הקמת מבנים ובתי "יד לבנים", הצבת אנדרטות ועוד.

זיוה טאובר וחנה טל מור מסבירות שמחוזות זיכרון נוצרים וחיים מתוך התחושה שאין זיכרון ספונטני, ועל כן יש ליצור אותו באופנים שונים כמו מוזאונים, ימי זיכרון, טקסים, אנדרטות ועוד, שאלמלא כן הייתה ההיסטוריה מוחה מחוזות אלה. ההיסטוריה נוטלת את הזיכרונות, לעתים מעוותת ומשנה אותם, ובדרך זו הם נעשים מחוזות של זיכרון. הזיקה בין הזיכרון להיסטוריה, פעולה הדדית שבעקבותיה הם מגדירים זה את זה, היא זו שמכוננת את מחוז הזיכרון. מחוזות

8 בכתיבת פרק זה נעזרתי בעבודתן של זיוה טאובר וחנה טל מור "אנדרטת עז 77 כמחוז זיכרון", מכללת אורנים תשס"ו. העבודה נכתבה כסיכום לקורס "הוראת אמנות בראייה רב תחומית: כינונה של תרבות חזונית לאומית" של ד"ר יעל גילעת, במסגרת לימודי תואר שני במכללת אורנים תשס"ו.

9 מ' עזריהו, "מקומה של תרבות הזיכרון בעיצוב זהות קולקטיבית", בתוך: ו' יערי ו' אורן (עורכים), הנצחה וזיכרון – בין פרטי ללאומי, תל אביב תשס"ב, עמ' 31–35.

10 ע' ליבליך, "זיכרון, שכול וזמן", בתוך: א' שמיר (עורכת), הנצחה וזכרון, תל אביב 2000, עמ' 21.

11 מ' מייזל, "מבוא וכמה הערות על הנצחה", בתוך: א' שמיר ו' מייזל (עורכים), דפוסים של הנצחה, תל אביב 2000, עמ' 7–10.

12 א' שמיר, "סוכני הנצחה בתרבות הזיכרון הישראלית", בתוך: שמיר ומייזל, דפוסים של הנצחה, שם, עמ' 77.

הזיכרון כמוזאונים ואנדרטות מופעלים על ידי היגיון ה"הפצון": שימוש באובייקטים כמייצרי נרטיב.¹³

לטענת פייר נורה, "קיומו העיקרי של מחוז הזיכרון הוא לעצור את הזמן, להשעות את עבודת השכחה, לקבוע מצב עניינים מסוים, להעניק למוות חיי אלמוות..."¹⁴.

יעל גילעת מסבירה כי "אנדרטאות הן סימנים במרחב התרבותי, שתפקידן החברתי – כינון הזכרון הקולקטיבי וטיפוחו – לאפשר יצירת זיקה בין מיתוס והיסטוריה. זיקה זו מגולמת בטקסים המתקיימים לידה אשר 'מחיים' את האנדרטה מחדש פעם אחר פעם. טקס חוזר אינו רק אזכור של אירוע אלא מעבר לזמן מיתי."¹⁵

האנדרטה – הפיכת הכאב והשכול למיתוזציה – שייכת להוויה חילונית המבוססת על שפה אמנותית. פסל הופך לאנדרטה רק לאחר שהוא מתופעל כאנדרטה, על פי הריטואלים שבהם קהילות הזיכרון מחיות אותה ומכוחם.¹⁶

גדעון עפרת מגדיר אנדרטה כפסל המקוים על ידי "זמן אנדרטה", שיבה נצחית למה שהאנדרטה מזכירה, נותן משמעות למקום. לאנדרטה המוקמת במקום פיזי מסוים יש חיבור חזק לאותו המקום, לאדמה.¹⁷

ג'יי וינטר, בחקרו את האנדרטות באירופה כמשקפות את הזיכרון הקולקטיבי של מלחמת העולם, טוען כי ברוב האנדרטות אנו עדים לשני סוגי דימויים: הצגת גבורה וחיורף נפש המראה שהמלחמה היא למען דבר אצילי ומרומם, ומנגד – ביטויים של עצב המדגישים שהמלחמה היא אירוע טרגי ועצוב. האיזון בין הדימויים משתנה ממקום למקום.¹⁸

רוב האנדרטות הן נעדרות סמליות קיצונית. מזמיני היצירה והאמנים כאחד נמנעים מביטויים של חדות קרב וצהלת ניצחון, או מהצגה קיצונית של הרועים ופצועים. כך מופיעים מוטיבים של צער בסמלים או בכתובות המדגישים ערכים לאומיים, וסמלי ניצחון מלווים מוטיבים של אבל. האנדרטה נועדה, אפוא, לשרת מטרה כפולה, פרטית וציבורית: לנחם את משפחות הנופלים, לסייע להן להתמודד עם השכול, ובה בעת לחנך לגבורה ולהקרבה.

ההיסטוריה של הנצחה בישראל מלפני קום המדינה ועד ימינו

הנצחת זכר חיילים שנפלו במלחמות היא תופעה נפוצה שראשיתה בעולם המערבי במאה ה-19, והיא התבססה והתעצמה לאחר מלחמת העולם הראשונה.¹⁹ מצבות זיכרון לנופלים באנגליה, בגרמניה ובצרפת (שבה הוצבו כ-38,000 אנדרטות!) הוקמו בידי רשות לאומית או מקומית, גם

13 מאובר וטל מור, אנדרטת עז 77 (לעיל, הערה 8), עמ' 2.

14 פ' נורה, "בין זיכרון להיסטוריה – מחוזות הזיכרון", זמנים, 45 (1993), עמ' 16.

15 ההגדרה מצוטטת מתוך מאמרה של גילעת "אומנים כתבים מחדש את המיתוס: אנדרטת אלכסנדר זייד והיצירות שבאו בעקבותיה", באתר אורנים, <http://www.ornim.ac.il>, בקורס "הוראת אמנות בראייה רב תחומית".

16 מאובר וטל מור, שם, עמ' 2.

17 מאובר וטל מור, שם, עמ' 3.

18 J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge 1995, p. 85

19 פרק זה מבוסס על סקירתה של אילנה שמיר במאמרה "אנדרטאות בישראל: דברי מבוא", אריאל, 171-172 (תשס"ה), עמ' 134-139.

כאשר היוזמים היו ארגוני חיילים משוחררים. הן הוצבו במקומות ציבוריים והיו לסמלים לאומיים. האנדרטות בישראל הוקמו בעקבות אירועים מרכזיים: ה"מאורעות", מלחמת העולם השנייה, המאבק בבריטים, מלחמת העצמאות, פעולות התגמול ומערכת סיני, מלחמת ההתשה, מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים. חיילים שנפלו בפעולות צבאיות בעת אימונים ובתאונות מונצחים אף הם באנדרטות.

האנדרטות הראשונות הוקמו בארץ בתחילת שנות העשרים של המאה הקודמת, והן תופעה אופיינית לחברה מתהווה. מקימהן היו בעיקר ארגונים, כגון הסתדרות העובדים והוועד הלאומי (אנדרטות תל חי וחולדה) וארגונים אחרים, כמו אגודת השומרים (בבן שמון). הן הוקמו בכספי תרומות או הקצבות, ולעתים רחוקות בסיוע משפחות המקורבות לנופלים (כדוגמת משפחת זייד).

כל האנדרטות לנופלים במלחמת העולם השנייה ובמאבק נגד הבריטים הוקמו לאחר קום המדינה, במסגרת פעולות הנצחה רשמיות, או נתמכו בידי ארגונים מוסדיים (אנדרטת כ"ג יורדי הסירה בהר הרצל). יזמים אחרים היו ארגוני חיילים משוחררים, עמותה להנצחת "צנחני ההצלה" וארגון יוצאי לח"י (להרוגי פיצוץ בתי המלאכה של הרכבת ב-1946). עם זאת, ממלחמת העצמאות ואילך הניעו את מלאכת ההנצחה קבוצות המקורבות לנופלים – בני משפחה והורים, חברים ליחידה הלוחמת ולהשקפות העולם – גם אם ההנצחה עצמה נעשתה בידי הממסד. דוגמה אופיינית למגמה זו היא הוריהם של הרוגי "ליל הגשרים" ב-1946 באכזיב שפעלו משנת 1949 להקמת אנדרטה לבניהם.

ככלל, היחידה להנצחת החייל הקימה אנדרטות ספורות בלבד ביזמתה או על פי המלצת המועצה הציבורית להנצחה, ומלאכת השלמתן נמשכה שנים רבות. רוב האנדרטות הן כלליות, ללא שמות, כגון: הגלעד לפורצי הדרך לירושלים בצומת הגבורה מ-1949; אנדרטת הפורצים במעלה שער הגיא מ-1967, שהקמתה התעכבה יותר מ-15 שנה; אנדרטות בבתי עלמין (באתר הקרב בנבי יושע – 1959) ועוד.

התארגנות ממוסדת להקמת אנדרטות לחללי מלחמת העצמאות נעשתה בעיקר ביזמת רשויות מקומיות, כפריות ועירוניות, והנהלות של בתי ספר (במיוחד בתי ספר חקלאיים-פנימייתיים, כגון כדורי ומקווה ישראל). ממקומות אלה יצאו אנשים למלחמה ונפלו בה. לעתים הונעו המקימים על ידי משפחות הנופלים או חבריהם. התופעה בלטה במיוחד בקיבוצים, במושבים ובשכונות עירוניות. האנדרטה ביד מרדכי הוקמה ביזמת הקיבוץ בשיתוף עם עמותה שביקשה לשלב את האחיה העיקשת במקום עם מרד גטו ורשה.

בשנות החמישים עוצב נוף האנדרטות של חללי מלחמת העצמאות, אולם חבריהם של הנופלים הוסיפו להקים אנדרטות שנים רבות אחר כך, כמו אנדרטת חטיבת יפתח בנגב ב-1968 ואנדרטת אלכסנדרוני בנתניה ב-1992. אנדרטות ליישובים שחרבו במלחמה, כגון יישובי גוש עציון, הן תופעה מאוחרת, בדומה למגמות שרווחו ברשויות מקומיות להדגיש זיכרון היסטורי מקומי באמצעות אנדרטות. מלחמת העצמאות צוינה גם באנדרטות שבמרכזן כלי נשק, כמו רכבים משוריינים שנותרו בשטח והיו לאנדרטות, או מרגמות ותותחים היסטוריים (הטנק הסורי בדגניה, כלי הרכב בשער הגיא). לאנדרטות שבמרכזן כלי נשק היה יעד חינוכי: להציב במקומות

שבהם התיישבו עולים חדשים כדי שילמדו על תולדות המקום במלחמה ולהדגיש את דלות נשקם של הלוחמים.

בעקבות הניצחון במלחמת ששת הימים ותחושת האופוריה שחולל אפשר היה לצפות להקמת אנדרטות ניצחון ממלכתיות. אולם למעשה הונצחו רוב החללים באנדרטות שלא עמד מאחוריהן גוף ממסדי. אנדרטות ספונטניות הוקמו בידי חבריהם של הנופלים בעיצומם של הקרבות, חרף העובדה שפקודת מטכ"ל קובעת שיש להציב אנדרטות בתיאום עם רשויות ההנצחה. גם שנים אחדות לאחר מלחמת ששת הימים הוסיפו חברים ומפקדים להציב אנדרטות במקומות שהיו ציוני דרך בקרבות.

הרעיון להקים בעיר העתיקה בירושלים אנדרטה גדולה ומפוארת לנופלים בקרבות, בין השאר כדי למנוע הנצחות פרטיות וספונטניות, לא התקבל. בירושלים ובסביבותיה הוקמו גלעדים רבים. אתר ההנצחה בגבעת התחמושת ראשיתו ביזמת אב שכול אשר סחף אחריו את העירייה, את משרד הביטחון וקבוצות חברים והורים, והניעם ליצור מקום הנצחה ומורשת ולהעניק לו משמעויות היסטוריות ולאומיות. דפוס הנצחה שונה בתפיסתו מוצא את ביטויו באנדרטות אחרות, כגון זו של תומרקין בבקעת הירדן (1972) לזכר עשרות חללי הבקעה במלחמת ההתשה ולאחריה. שלא כאנדרטות אחרות המתניידות בפשטותן, זוהי אנדרטה מונומנטלית בתפיסתה ובממדיה והיא מייצגת מסר פוליטי מופגן, בבחינת "אנחנו כאן", וכמוהו אנדרטת אוגדת הפלדה שהוקמה בפתחת רפיח ולאחר פינוי סיני הוקמה מחדש בפתחת שלום.

מלחמת יום הכיפורים לא שינתה את דפוס ההנצחה לנופלים באמצעות אנדרטות. מצבות זיכרון רבות הוקמו בשדות הקרב בגולן ובהרמון באורח ספונטני ממש עם תום הקרבות או זמן קצר אחריהם. הן הוקמו בידי חברים לנשק, ידידים ובני משפחה. בלטו בהיקפן יזמות פרטיות ומשפחתיות להקמת אנדרטות לנופל יחיד או לקבוצת נופלים מצומצמת. מלחמה זו סחפה יותר מאשר בעבר בני משפחה רבים למלאכת ההנצחה.

מלחמת יום הכיפורים האיצה את תהליכי ההקמה של אתרי הנצחה כלליים, צבאיים ואזרחיים, ואת הפיכתן של אנדרטות קודמות לכלליות. החידוש בעניין זה ניכר במיוחד באתרים הצבאיים. פעילותם הנמרצת של מפקדים בכירים שפרשו מצה"ל, והשילוב ביניהם ובין המערכת הצבאית לבין המערכת האזרחית, הביאו להקמת עמותות ולבניית אתרים שנועדו להנחלת המורשת החילית במוקדי זיכרון מסורתיים (כגון אתרי גולני וגבעתי), וגם באתרים שאינם קשורים בהתרחשויות, בייחוד כאשר אלה חילות מקצועיים (כגון אנדרטת חיל הקשר והאלקטרוניקה ביהוד).

אילנה שמיר מסבירה שברוב האנדרטות הקיימות במדינת ישראל נמצא שילוב בין ביטויי אבל על המתים לבין הסכמה על גורמי המלחמה ומטרותיה. שילוב זה בא לידי ביטוי באמצעות מרכיבי האנדרטה: איקונוגרפיה, כתובות, סגנון, מיקום סמלים נלווים – כדוגמת סמלי מדינה, מים זורמים, צמחייה ועוד. המסר של האנדרטה טמון בשילוב בין פרטיה, וחלו בו תמורות במהלך השנים.

בשני העשורים הראשונים של מדינת ישראל היה ערך עבודת האדמה מוצהר וברור באנדרטות שהוקמו בקיבוצים ובמושבים. באנדרטות רבות הוצגו לוחמים בלבוש אזרחי מלווים במוטיבים

חקלאיים כמו כלי עבודה ואלומות שיבולים, להורות שהמלחמה ניטשת על הזכות לשבת על האדמה לבטח ולעבדה. הלבוש האזרחי בא ללמד שהלוחמים היו אנשי עמל שאחזו בכלי מלחמה למרות רצונם כדי להגן על אדמתם (כדוגמת אנדרטת המגינים המרשימה בנגבה – 1949). אנדרטות אלו באות לייצג את התפיסה שמלחמת העצמאות והמלחמות שלאחריה היו כולן "מלחמות אין ברירה". תקפותה של אמונה זו בהכרחיות המלחמה כדי להגן על האדמה באה לידי ביטוי בכך שבאנדרטות רבות מפצה פרי האדמה על אבדן החיים, וכן בכך שרבע מביין האנדרטות ביישובים הכפריים עשויות מאבני המקום.

אהבת נופה של הארץ כחלק מהקשר עם האדמה בא גם הוא לידי ביטוי בריבוי האנדרטות המשתלבות בנוף המקומי או באפשרות לצפות על הנוף ממקום האנדרטה, כדוגמת אנדרטת הפורצים במעלה שער הגיא – 1967.

אסתר לוינגר מסבירה שעם השנים הפכו האנדרטות לאבסטרקטיות. החל ממלחמת ששת הימים הוקמו אנדרטות מסוג שונה שזנח את סגנון החלוצים התמירים, ועברה לצורות מופשטות, העשויות בטון וברזל, מתנשאות לגובה רב ולממדים מרשימים. בתקופה זו נסגר הפער בין הפיסול המודרני, שנועד מטבעו למוזאוניס, לפיסול חוצות, שהשתלב בסביבתו. דוגמה לכך היא אנדרטת חטיבת הנגב (דני קרוון, 1968) בבאר שבע, הנחשבת לפסל הסביבתי הראשון בישראל, שהשפיעה רבות על הפיסול הסביבתי בארץ²⁰.

אף כי מלחמת יום הכיפורים לא שינתה כאמור באופן מהותי את דפוסי ההנצחה באמצעות אנדרטות, באנדרטות אישיות וקבוצתיות שהוקמו בידי משפחות וחברים החל ממלחמה זו רווחה נימת אבל נטולת פתוס והירואיות, והיא מאפיינת את ההנצחה משלהי שנות השבעים ואילך. אנדרטות אלו משקפות את הלכי הרוח בחברה הישראלית לאחר מלחמת יום הכיפורים, מלחמת לבנון הראשונה וימי האינתיפאדה. הן מייצגות גם ניפוץ מיתוסים האופייני לתרבות המערב בכללה בשלהי המאה העשרים.

אנדרטת פורצי הדרך לירושלים

סיפור הקמתה

כבר עם שוך הקרבות על ירושלים ועל הדרך אליה במלחמת העצמאות היה ברור למנהיגי המדינה הצעירה כי יש להנציח פרקים וגיבורים נבחרים במערכה על שחרור ירושלים. אילנה שמיר מסבירה ששאלת עיצובן של "מצבות זיכרון, הנועדות לספר לדורות את עלילות הגבורה של מיטב בנינו ובנותינו" שנפלו במלחמת העצמאות, הייתה "שאלה ציבורית ממדרגה ראשונה"²¹. המועצה הציבורית להנצחה שמונתה על ידי דוד בן גוריון כדי לסייע בעיצוב דפוסי ההנצחה, קבעה מתוכה ועדה למצבות זיכרון בראשות יצחק בן צבי.

עיקר המאמץ הלאומי להנצחת המערכה על ירושלים באמצעות אנדרטות התרכז במאבק על הדרך לבריה. כבר בטקס חנוכת "דרך הגבורה" בדצמבר 1948, במעמד דוד בן גוריון, הוצג

20 א' לוינגר, "אנדרטאות ומשמעותן", אריאל, 171-172 (תשס"ה), עמ' 148.

21 א' שמיר, הנצחה וזכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזכרון, תל אביב תשנ"ז, עמ' 57.

דגם האנדרטה שעתידה הייתה לקום שם. במהלך 1949 הייתה אנדרטה זאת (שנכנה ב-1952) לאנדרטה הישראלית הייצוגית. הכתובת שנחקקה בראש האנדרטה – "אם אשכחך ירושלים" – הייתה תמצית משמעות המאבק על הדרך לעיר, והדגישה כי למרות ריחוקה של האנדרטה מירושלים, מבחינת הסיפור שמאחוריה מדובר באנדרטה ירושלמית.

הרעיון להקים אנדרטה לפורצי הדרך לירושלים באזור שער הגיא הועלתה על ידי איגוד החיילים המשוחררים בירושלים במרס 1950 במכתב לפנחס ספיר, אז מנכ"ל משרד הביטחון: "מאמינים אנו, שגלעד זה ייתן ביטוי-מה לאותה ההקרבה העילאית של גיבורי ישראל, חיילי צה"ל ז"ל, ויהא גם משום נחמא פורתא להורים השכולים, לאלמנות ליתומים ולכל ציבור החברים".²² הרעיון תאם את החלטת "הוועדה לקביעת מצבות זיכרון" בקיץ 1951 על שבעה מקומות לגלעדים מרכזיים אשר ינציחו פעולות קרב ועל כך שלא יצוינו בהם שמות. פורסם מכרז על גלעד לחיילים ולאזרחים פורצי הדרך לירושלים, והוחלט שאחרי גמר התחרות תדון הוועדה בעניין שרידי המכוניות שנותרו כעדות אותנטית לניסיון השיירות לעלות לירושלים הנצורה.

בתודעת הציבור נודעה עצמה רבה לשלדי המכוניות שנותרו בצדי הדרך וייצגו את הלוחמים ופועלם. משהתברר כי תיתכן אפשרות להרחיק את שלדי המכוניות ממקומם התעוררה סערה ציבורית, והדבר אף הגיע לדיון בכנסת. כבר באמצע שנות החמישים הפכו שרידי המשוריינים לאנדרטות רשמיות, דבר שהתבטא בין השאר בהנחת זרים עליהם ביום הזיכרון ובביצוע עבודות צביעה שהיו הכרחיות לשימור המכוניות. בסופו של דבר התגבשה פשרה שלפיה יישארו השרידים במקומם עד שתצא אל הפועל תכנית כוללת לעיצוב נוף ההנצחה באזור שער הגיא.

עם זאת התעכבה הקמת האנדרטה הממלכתית המוקדשת למערכה על הדרך. שלושים הצעות הוגשו לתחרות, ונקבעו שלושה פרסים. בתחרות זו זכתה תכניתו של הפסל מיכאל קארה. הצעתו הייתה: "פסל בגובה של כ-12 מטר, חצוב בסלע, במרחק של כ-30 מטר מן הכביש, של דמות צעיר מתפרץ המחזיק בידו האחת רימון וביד השנייה הוא תומך בחברו הפצוע הכורע לידו".²³ הדגמים שהשתתפו בתחרות הוצגו בפני הציבור בירושלים ובתל אביב באמצע אוגוסט 1953, והתגובות לא איחרו לבוא. היו שטענו שהפסל הוא בנאלי וחסר ייחוד, כדוגמת יהודה אליצור ממחלקת הנוער והחלוץ שכתב לבן גוריון כי אפשר למצוא פסלים בפזזה קרבית בנאלית שכזו בכל העולם, מאלבניה ועד קוריאה, ואין בהם שום רמז לייחודו של עם ישראל ולייחודה של ירושלים. בסופו של דבר, אף שכבר נעשו הכנות לבניית האנדרטה על פי תכניתו של קארה, זו לא נבנתה, ככל הנראה בשל התנגדות החוגים הדתיים לעיצוב פסל בדמות אדם, והאמן קיבל פיצוי כספי. כעבור זמן עיצב קארה את האנדרטה לזכר כובשי יפו בתל אביב.

בשנת 1955 תכנן הפסל יצחק הנציגר, עם האדריכל מיכאל קון, את אנדרטת "יד לפורצי הדרך שהבקיעו אל הבירה" בשער הגיא. הוא ביקש "לשלב את יד הזיכרון עם נוף הסלעים [...] לתת את זעקתם, את בדידותם ואת גדלותם של בחורים אשר רצים לעיר הגדולה ומשאירים

22 ארכיון צה"ל, 212/220/70, 6 במרץ 1950.

23 לדברי אלנה שמיר בספרה "הנצחה וזכרון" הדברים הופיעו בעיתון "הארץ", 12 באוגוסט 1953, אך לא מצאתי אותם שם.

אחריהם את מתיהם"²⁴. לפי התכנית שהגה אמורים היו להיבנות בצד הדרך העולה לירושלים שני קירות: הראשון כ-600 מטר לפני הכניסה לשער הגיא, והשני כ-300 מטר אחריו. הרעיון היה שזמן הנסיעה בין שני קירות האבן יוקדש להתייחדות "עם ימי הדמים של מלחמת הקוממיות". את הסלע אמור היה לפרוץ איל ניגוח "העשוי אבן. הוא יהיה נטוי ויפרוץ קדימה, אל המרחב, אל הדרך העולה ירושלימה". הנציגר ביקש לשלב את שרידי כלי הרכב במפעל ההנצחה, ותכנן להציבם במפוזר על משטח מיוחד שיוקם לצורך זה במרחב הצפוני של שער הגיא. גם תכנית זו נותרה כדגם בלבד.

בשנת 1956 פרסמה החברה הממשלתית לתיירות מכרז לעיצוב המקום. במסגרת התכנית לשנת העשור למדינת ישראל נעשתה פעילות נרחבת לשיפור הנוף. בין השאר הוצע לגבי אזור שער הגיא: "ניקח את כל הדרך הזו ונקרא לה עמק הזיכרון, נגייס את הצופים בארץ, בשיתוף עם יחידת הפלמ"ח שפרצו דרך זו, וההורים השכולים. כיועץ ניקח את אדריכל הגן של בית הקברות הצבאי בהר הרצל, כתורמי צמחים ניקח את המושבים והקיבוצים בפרוודור ירושלים, בפרט את אלה הנקראים על שמן של היחידות שלחמו שם [...] בט"ז באב תשי"ח ישתלו הצופים וילדי הפרוודור גנים וגני סלע מסביב לכל מכונית ומכונית"²⁵. גם בתכנית "עמק הזיכרון" ניתן מקום מרכזי לשרידי המשוריינים כאלמנטים מכוניים של נוף זיכרון מקומי.

בקיץ 1961 פורסם מכרז חדש שכלל הנחיות להתחשב באוכלוסייה הדתית. לתחרות זו הוגשו 57 הצעות, ובפרס הראשון זכתה תכניתם של הפסלת נעמי הנריק ושל האדריכל טוביה כץ. ה"יד לפורצי הדרך לירושלים ולמגנייה" במעלה שער הגיא נחנכה על ידי ראש הממשלה ושר הביטחון לוי אשכול ביום ג' באדר ב' תשכ"ז (15 במרס 1967), שבועות מספר לפני איחודה מחדש של ירושלים במלחמת ששת הימים. חנוכת האנדרטה הייתה טקס רב רושם, כאשר "שניים מבני חללי הקרבות על הדרך לירושלים [...] הסירו את הלוט מעל לוח האנדרטה כשזרקורים מצופים אותה ואבוקות אש מבליחה למרגלותיה"²⁶. זו הייתה האנדרטה הממלכתית השלישית שהוקמה בידי המחלקה להנצחת החייל. הטקס הרשמי שפיקוד הגדנ"ע נהג לערוך ליד האנדרטה העניק לה מעמד ממלכתי.

פתרון הפשרה שהוצע בשנת 1954, ששרידי המשוריינים יפנו כשתיבנה האנדרטה הממלכתית, לא היה קביל שלוש עשרה שנים מאוחר יותר, כיוון ששרידי המשוריינים הפכו לחלק ממורשת הגבורה הלאומית. מלבד שרידי כלי הרכב יש אנדרטות נוספות בסביבה המהוות נדבכים נוספים במרחב הזיכרון: שלוש אנדרטות הסלע לנופלי הראל, בית העלמין והאנדרטה בקריית ענבים. כולם יחד מהווים "עמק זיכרון" למערכת העקובה מדם על הדרך לירושלים.

ניתוח דימוייה החזותיים של האנדרטה

המיקום: האנדרטה מוצבת על גבעה, לצפונה של כביש ירושלים – תל אביב, בקילומטר ה-15 מירושלים, מול תחנת השאיבה והמושב שואבה, במעלה שער הגיא. גבעה זו הייתה אחת

24 "יד לשער הגיא", במחנה, 30 בנובמבר 1955.

25 משה ארזי ליעקב ינאי, משרד ראש הממשלה, 11 בנובמבר 1957, אמ"י 64/157/917 ב.

26 סופר "הארץ" בירושלים, "נחנכה האנדרטה להנצחת זכר פורצי הדרך לירושלים", הארץ, 16 במרץ 1967, עמ' 2.

הנקודות שחלשו על הדרך לירושלים, וממנה תקפו הערבים את השיירות העולות אל העיר. מן המקום נראים שער הגיא, הרי ירושלים, השפלה הצפונית ומישור החוף.

המבנה: האנדרטה הנה פסל מתכת מופשט אשר נראה מזנק מן הגבעה שעליה הוא ניצב. מבססים הבטון של האנדרטה עולים שישה צינורות משופעים מפלדת אל-חלד, בעלי אורכים שונים, הארוך שבהם מגיע עד 12 מטרים. את הצינורות האלו חוצה גוף אנכי, אף הוא מצינורות אל-חלד, קצרים יותר. צינורות המתכת צבועים בצבע בהיר.

למרגלות האנדרטה אבן גיר ועליה הכתובת: "יד לפורצי הדרך לירושלים ולמגיניה במלחמת הקוממיות תש"ח", והפסוק: "למען ציון לא אחשה ולמען ירושלים לא אשקוט" (ישעיהו סב, א). הדימויים החזותיים של האנדרטה: בעניין זה יש לחלק בין כוונותיה של נעמי הנריק, הפסלת שעיצבה את האנדרטה, לבין תגובות המבקרים.

לפי תכנונה של הנריק נועדו הצינורות השלוחים קדימה, לעבר השמים וההרים, לסמל את הפריצה לירושלים. לעומתם נועדו הצינורות האנכיים, הנקראים בפי הפסלת "המחסום", לייצג את הקשיים בדרך להשגת שאיפה זו. שתי צורות שולטות באנדרטה: האחת צרה וחדה, והאחרת מתפרשת. מאחדת אותן זרימה לכיוון ירושלים המבטאת את שאיפתם של כל הדורות לחזור אל העיר. אצל הפסלת "פריצת הדרך לא התקשרה עם ניצחון, אלא עם משהו שעדיין לא נגמר, עם שאיפה שעדיין נמשכת [...] לא התכוונתי לעשות דבר מבהיל, טראגי [...] להפך, רציתי לראות באנדרטה הרגשה של התעלות, של קלות, משהו שיתאים לגיל של הלוחמים, שהיו אנשים צעירים".²⁷

יסודות האנדרטה בנויים בצלע ההר. מבחינת המבנה משמשת יציקת הבטון שממנה יוצאות ה"זרועות" קיר תמיכה, אולם מבחינה חזותית היא מכוונת להדגיש את תחושת הפריצה – דרך חומה זו תפוצנה הזרועות, הנראות פולחות ומבקעות אותה.

צבעה הבהיר של המתכת משווה לזרועות קלות יתר, ומגבירה את תחושת התנועה. הגוון הבהיר מאפשר לאנדרטה להיות מתוחה ונמרצת מבלי להיות קודרת ומאיימת. מבחינה רעיונית, פורצי הדרך האמיצים, שלזכרם הוקמה אנדרטה זו – סלדו מטרגיות, ונראה שמתכת קשוחה ובהירה זו, המשקפת ומחזירה את האור והשמש, מתאימה לרוחם.

מיקומה של האנדרטה על צלע ההר בינות לעצים בא מצד אחד להשתלב עם ההר ולהיות חלק ממנו, להוות תוספת טבעית והמשך לעצים. מצד אחר, בשל מיקומה וצורתה האנדרטה היא כה בולטת וכה אנטגוניסטית לנוף עד שאין כמעט אפשרות להתעלם ממנה. כך התאימה הנריק את הפסל להנחותיו של מזמין האנדרטה, היחידה להנצחת החייל, אשר ציין בפרטי התחרות שעל המתחרה לקחת בחשבון "שהאתר נבחר כך שהיד תיראה לעוברים ולשבים בדרך ירושלים – תל אביב, משני הכיוונים".

הנריק מתארת שכאשר עלתה על ההר כדי להחליט על מיקום האנדרטה היא חשה כי "אנדרטה מזדקרת לגובה מביעה ניצחון, ופריצת הדרך לא התקשרה אצלי עם ניצחון [...] לכן

27 נילי פרידלנדר, "פלדה לבנה בדרך לירושלים – שיחה עם נעמי הנריק, יוצרת האנדרטה שתחנך היום לזכר פורצי הדרך לבירה", מעריב, 15 במרץ 1967, עמ' 10.

החלטתי לרדת למטה ולעשות את האנדרטה בשיפוע ההר. ההר משמש לאנדרטה קרש זינוק".²⁸ בריאיון אחר מבהירה הנריק: "...לא התכוונתי להביע בעבודתי את הרגשת הניצחון, תפקיד האנדרטה גם אינו לשמש מצבה לנופלים בדרך הכיבוש. הבנתי שעלי להביע בראש ובראשונה שאיפה. שאיפה לפרוץ ולהגיע, שאיפה של רבים שהם אחד הנלחמים בכוח ידיהם ורוחם [...] אנדרטה זו אסור שתהיה סתם כך עצומה ו'נפוחה', עליה להביע את ההישג של בחורינו בעזרת רצונם בלבד".²⁹

אך בניגוד לכוונתה של הנריק, האלכסונים מנירוסטה בהירה נדמו בעיני רבים מרואיהם ככלי מלחמה אימתניים: "לקני רובים מוכנים לירייה, שפונים לעבר ירושלים",³⁰ או ל"יד העשויה משישה חלקים מאורכים ומחודדים, המפלחים כחיצים את החלל".³¹ בעיני אחר, "האנדרטה מורכבת מצינורות השקייה קלים, מחוברים לגושים אחדים, והם מתארים מעין תותחים מוזקרים אל-על",³² ואילו לדעת מבקר שניסה ללמד עליה זכות: "האנדרטה מתנשאת ושולטת על רקע הנוף מסביב [...] מראה צרורות צינורות דמויי כידונים הפורצים מנקודת ירי [...] היא נראית היטב ממרחקים, בולטת על רקע הנוף".³³

וכך, בניגוד לכוונתה, יצרה הנריק אנדרטה בעלת דימוי תוקפני, לדעות רבות, שהרי הצינורות הדבוקים על צלע ההר מעוררים אסוציאציות של כלי מלחמה החודרים בעד הנוף, נכנסים בו ופוצעים אותו.

אסתר לוינגר, בהשוואתה בין אנדרטאות באירופה לבין אלו שהוקמו בישראל לאחר קום המדינה, טוענת כי באירופה ובמקומות אחרים עוצבו האנדרטות בסגנון מסורתי, דהיינו הן פיגורטיביות-ראליסטיות ומשתמשות בצורות ובסמלים שהאמנות המודרנית דחתה. בניגוד להן, רוב האנדרטות הפיסוליות שהוקמו בארץ משנות השישים, ובעיקר לאחר מלחמת ששת הימים, משתמשות בשפת האמנות המודרנית שבה הפיסול סביבתי ומופשט. רבים מהם הנם עמודי זיכרון, ומיעוטם סלעים וקירות.³⁴

אנדרטת פורצי הדרך לירושלים הנה אנדרטה מופשטת אשר הקמתה באתר הקרב ובמקום גבוה נועדה ליצור קשר חזותי כפול: היא נראית למרחוק וגם משמשת נקודת תצפית על האדמה שעליה לחמו החיילים ועליה מסרו את נפשם. כמו באנדרטות רבות אחרות, המסר של הגלעד מוגדר באמצעות הכתובת אשר למרגלותיה.

אנדרטת פורצי הדרך כמנציחה את הסיפור ההיסטורי

לוי אשכול, ראש ממשלת ישראל בשנים 1963–1969, אמר בטקס הסרת הלוח מעל האנדרטה לפורצי הדרך לירושלים כי האנדרטה נועדה "להנחיל לדורות הבאים את מורשת הגבורה ומסירות

28 שם.

29 נורית חליף, "פסל הגבורה בידי נעמי הנריק", הארץ, 29 במרץ 1962, עמ' 4.

30 שם.

31 סופר "הארץ" בירושלים, "נחנכה האנדרטה להנצחת זכר פורצי הדרך לירושלים", הארץ, 16 במרץ 1967, עמ' 2.

32 "לזכר פורצי הדרך", למרחב, 27 בספטמבר 1966, עמ' 3.

33 י' גולני, "מצבות זכרון בירושלים ובמבואותיה", גן ונוף, 28 (1973), עמ' 611.

34 לוינגר, אנדרטאות ומשמעותן (לעיל, הערה 20), עמ' 140–149.

הנפש של הלוחמים – לא רק כפרק של זיכרון, אלא כערך חינוכי, החייב לבטא את צו הערנות המתמדת והנכונות להקרבה ולהגנה על ישראל ועל עצמאותה".³⁵

ואכן, לא בכדי נבחרו המערכה הקשה על ירושלים וגבורת לוחמיה להיות מיוצגים באנדרטה זו, ולהוות בכך כלי חינוכי לדורות הבאים. אלחנן אורן טוען כי עיקרה של המערכה על ירושלים לא היה ברובד של כיבוש העיר מידי הערבים. "אפילו ניצחה ישראל ניצחון מלא בעיר, אפילו היה הרובע היהודי בעיר העתיקה נשאר בידיה, אפילו נכבשה כל העיר העתיקה, עדיין הייתה ישראל עלולה לנחול מפלה במלחמה על ירושלים, שכן השיקול המכריע היה: האם העיר מחוברת לבסיסי המדינה שבשפלה או מנותקת מהם? ולכן מה שקבע והכריע היה הניצחון – ולא ניצחון מלא – בדרך אל העיר".³⁶ כהוכחה לדבריו מביא אורן את דברי בן גוריון אשר עלה בעצמו לירושלים בימי ההפוגה הראשונה כדי לחזק את ידי אנשיה, ואשר אמר לממשלה כמה ימים קודם לכן ש"גאולת ירושלים תלויה בגאולת הדרך לירושלים".³⁷

היה ברור כבר בשנת 1948, מיד בתום הקרבות, כי הנצחתם של הקרב על הדרך לירושלים ושל מסירות נפשם של הלוחמים הנה מטרה ראשונה במעלה. אמנם הקמת האנדרטה ארכה זמן רב וגלגולים רבים, אך לאורך כל הדרך הייתה חשיבותה ברורה לכול. דווקא הפולמוסים הרבים סביב הקמתה מעידים על הצורך הגדול שראו אנשים בהקמת מצבת זיכרון ראויה למאורע חשוב זה. לא בכדי היא הייתה בין האנדרטאות הראשונות שהקימה היחידה להנצחת החייל ברחבי הארץ. מיקומה המיוחד של האנדרטה בא להנציח הן את הגבורה והן את הנופלים. לאנדרטה המוקמת במקום פיזי מסוים יש חיבור חזק לאותו מקום, לאדמה, כדברי גדעון עפרת, שהרי על אדמה זו בדיוק נשפך דמם של חיילים רבים.³⁸ יש כאן, אפוא, חיבור חזק דווקא לנקודה הגאוגרפית המסוימת הזאת.

אנדרטת פורצי הדרך לירושלים מהווה, לדעתי, סיום של מסע קצר ב"עמק הזיכרון" עבור הנוסעים העולים לכיוון ירושלים. בנקודה נמוכה, בתוך הגיא, ניצבים שרידי המשוריינים כעדות אילמת לחוסר הישע של השיירות המותקפות בדרך אל העיר, ובהמשך אנדרטות הסלע לנופלי הראל, שבהן נאמר: "על אדמה זו לחמו... בקרבות הגבורה עקובי הדם של מלחמת השחרור, בליווי השיירות, בכיבוש המשלטים, ובמערכה על הדרך לירושלים". גם בית הקברות והאנדרטה בקריית ענבים באים להנציח את ההקרבה והגבורה. ואילו האנדרטה לפורצי הדרך, הממוקמת בנקודה גבוהה, בראש שער הגיא, באה לבטא את השאיפה התמידית, הפורצת קדימה, לכיוון ירושלים. המבנה והצבע של האנדרטה באים לבטא את רוחם של הלוחמים – רוח קשוחה ומשחררת מכל עקבות ודבקה במטרתה.

רבים הם העולים אל האנדרטה בטוילים מאורגנים ופרטיים בכל ימות השנה. קריאת דברי ההסבר המופיעים על גבי לוח שלצדה ומבט אל הכביש המתפתל מתחתיה מקנים לה את אחד

35 לדברי אסתר לוינגר, אנדרטות ומשמעותן, הדברים מופיעים ב"על המשמר", 13 במרץ 1967, אך לא מצאתי אותם שם.

36 א' אורן, "המערכה על ירושלים ועל הדרך אליה והכרעתה במלחמת העצמאות", בתוך: ח' לבסקי (עורכת), ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 372.

37 בן גוריון, בהילחם ישראל (לעיל, הערה 1), עמ' 182.

38 ראו דבריי לעיל, פרק "תרבות הזיכרון וההנצחה", ליד הערה 17.

מתפקידיה העיקריים: לשמש עדות. בעת הביקור במקום יכול הקהל להיות שותף לחוויית המלחמה על הדרך לירושלים ולמיתוס הנלווה אליה. היא מספקת את הדרמה הבונה את הזיכרון הקולקטיבי במבט ממעוף הציפור, ללא התיווך של זיכרון הנופלים והנצחתם. ייתכן שלכך התכוונו יוזמי התחרות על האנדרטה בקבעם שלא יהיו בה שמות.

אנדרטת הבקעה

"ארץ המרדפים" – הסיפור ההיסטורי

לאחר מלחמת ששת הימים, בשלהי 1967, הפכה בקעת הירדן המזרחית לבסיס העיקרי של פעולות חבלה נגד ישראל. מוצבי צה"ל וסיווריו הופגזו והוטרו דו תכופות בידי מחבלים, וחוליות חמושות בנשק ובחומרי חבלה חדרו דרך הגבול הארוך עם ירדן כדי לפגוע ביעדים בישראל.³⁹ באותה עת הופקדה הגנת הגזרה בידי חטיבת "הבקעה" שפעלה במסגרת פיקוד המרכז. ננקטו כמה אמצעים על מנת למנוע את פעילות המחבלים, וכן פותחה שיטת לחימה שכונתה "מרדף". מטרת המרדפים הייתה לאתר את חוליות המחבלים ולעצור בטרם תספקנה להגיע לכפרים הערביים שבאזור ולהיטמע באוכלוסייה המקומית. יחידות החטיבה הונקו מיד עם התקבל התרעה על חדירת החוליה, סגרו את השטח וסרקו אותו עד איתור המחבלים, שבייתם או חיסולם.

לצד המרדפים ופעילות ההגנה בשטח ישראל בוצעו גם פעולות גמול ומנע נגד בסיסי מחבלים ונגד כוחות של הלגיון הירדני שסייעו להם. בפעולות אלו השתתפו לוחמי חי"ר, כוחות שריון, תותחנים וחיל האוויר. בעקבות סיכול פעילותם בשטח ישראל וההתקפות על מעוזיהם בירדן נהדפו המחבלים מאזור הבקעה, ומאוחר יותר גם מהמורדות המערביים של הרי הגלעד. עם היכנס הסכם הפסקת אש עם ירדן לתוקפו, באוגוסט 1970, שבה הרגיעה לבקעת הירדן. חודש לאחר מכן טיהר צבא ירדן את הבקעה ממעוזיהם האחרונים של המחבלים.

הקמתה של אנדרטת הבקעה

אנדרטת הבקעה הנה אחת משלוש אנדרטות קבוצתיות הבאות להנציח נופלים ב"מלחמת ההתשה". האנדרטה עוצבה בידי הפסל יגאל תומרקין. את הקמתה יזם רחבעם זאבי, אלוף פיקוד המרכז דאז, שהסתייע בוועד ציבורי בראשות ח"כ יצחק נבון, ועמותה שחברו בה חיילים וקצינים במילואים, נציגי משפחות שכולות ויישובי האזור. הללו פעלו לגיוס הכספים מתורמים, מהיחידה להנצחת החייל ומהיישובים והמועצות האזוריות בבקעה.⁴⁰

האנדרטה נחנכה ביום י"ט בכסלו תשל"ג (25.11.1972). בראשיתה הונצחו בה 189 חללים, ובמשך השנים נוספו לה שמות של עשרות חיילים שנפלו באזור מאז הקמתה. בטקס הסרת הלוח השתתפו ראש הממשלה גולדה מאיר, שר הביטחון משה דיין, הרמטכ"ל דוד אלעזר, הרב הראשי לצה"ל הרב שלמה גורן, קציני צנחנים ושריון ראשיים ומפקדים בכירים.

39 מבוסס על שמיר, גלעד (לעיל, הערה 2), עמ' 546.

40 מבוסס על שמיר, הנצחה וזכרון (לעיל, הערה 21), עמ' 104–105.

נוכחות כה בולטת של אישים פוליטיים וצבאיים הייתה לה ללא ספק משמעות מדינית. הדוברים קישרו בין הנופלים המונצחים באנדרטה ובין ההתיישבות באזור. גולדה מאיר אמרה שהאנדרטה לא נבנתה למען הערצת המתים אלא למען היושבים בבקעה, כדי שידעו ולא ישכחו. הרב הצבאי הראשי ציין כי הגלעד בא להדגיש את גבורת הנופלים באזור ולהבטיח את הזכות עליו, וזאבי קישר את המקום למקומות ידועים בתקופת המקרא ובימי החשמונאים.

אנדרטה זו, כאחרות באזור יהודה ושומרון, נפגעה לא אחת בידי ערבים. עמותה מתחזקת אותה ואת סביבתה בשיתוף עם המועצה האזורית בקעת הירדן, וזו מקיימת במקום טקסים ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל בהשתתפות תושבי האזור. היא משמשת לא רק אתר הנצחה, אלא גם מקום ציון בנוף הביטחון.

המועצה האזורית בקעת הירדן הציבה שלושה סלעי זיכרון סמוך לאנדרטה אשר באים להנציח את כל בניה ובנותיה של בקעת הירדן אשר נהרגו בפעילות צבאית, חבלנית או במהלך מילוי תפקידם.

דימוייה החזותיים של האנדרטה וניתוחם

המיקום: האנדרטה ניצבת על גבעה בלב "ארץ המרדפים", מצפון למסעף הכביש המוליך למעלה אפרים ולפצאל. סמוך לאנדרטה, מצפון לה, מתנשאת קרן הסרטבה.

המבנה: האנדרטה בנויה מקירות בטון צבועים לבן המשופעים כלפי הקרקע ויוצרים מעין מבנים מקורים. מתוך קירות הבטון מזדקר עמוד פלדה שחור המתנשא לגובה 21 מטרים ועשוי חלקי נשק וציוד צבאי. סמוך לו עמוד פלדה נוסף, מעין לפיד, המסמל את המשואות שהודלקו בימי הבית השני לציון ראשי חודשים על פסגת הסרטבה, מצפון לפצאל.

על קיר לבן מוארך, המהווה חלק מקירות האנדרטה, נכתב באותיות מתכת: "יד ללוחמי צה"ל שחרפו נפשם ונפלו בבקעת הירדן". כלולים בו שמות 311 הנופלים באזור מאז מלחמת ששת הימים.

אנדרטה זו היא אחת הגדולות בישראל. היא בולטת מאוד בנוף, נראים ממנה הירדן ועברו המזרחי, והיא נראית בעיני הצופים בה מירדן מערבה ממרחק רב.

דימוייה החזותיים של האנדרטה

על אף הניצחון הסוחף במלחמת ששת הימים והאופוריה הציבורית שעמדה בניגוד בולט להלכי הרוח ששררו לפני המלחמה, את הנצחת הנופלים לאחר המלחמה מאפיינת דווקא פעילות אינטימית וספונטנית. עם זאת, דפוס הנצחה שונה בתפיסתו מוצא את ביטויו באנדרטות ספורות, אחת מהן היא אנדרטת הבקעה. שלא כבאנדרטות האחרות לנופלי התקופה המתאחדות בפשטותן, זו אנדרטה מונומנטלית בתפיסתה ובממדיה והיא מציגה מסר פוליטי מופגן, בבחינת "אנחנו כאן".⁴¹

אנדרטת הבקעה מתגלה לנוסע ממרחק רב, יישום של דברי האמן שהאנדרטה היא "הגדרה

בנוף, כמו שכנסיה ומגדל הם הגדרה של כפר קטן".⁴²

אסתר לוינגר מסבירה שבאנדרטה זו ישנה דוגמה לפער שהתגלע לא אחת בין עמדתם של האמנים לבין כוונותיהם של מזמיני האנדרטות. זאבי התכוון לאנדרטה בעלת מסר חינוכי-פוליטי מוצהר שניכרת בה רוח הניצחון של מלחמת ששת הימים. לדידו האנדרטה באה לציין, בנוסף לזיכרון הנופלים, את ריבונותה של ישראל על האזור בהקשר עכשווי ובמבט היסטורי.

בשביל תומרקין זו קודם כול יצירת אמנות, ולדבריו, יצירת הרמוניה בין ניגודים. הבסיס עם שיפועי הקירות והעמודים, עם הפינות המעוגלות והזוויות הקהות, עונה לקווי ההרים, אך אינו משתלב בהם, בגלל הניגוד החרף בין הבטון הלבן לאדמה. הבסיס עצמו בנוי גבהים וכיווני תנועה מנוגדים ומשלימים; כך השיפוע והקיר הישר של מרפסת התצפית שבצד ימין עונים לשיפוע ולקו הישר של קיר השמות שבצד שמאל. בתווך עולים באלכסון שני קירות דומים שכיוונם מנוגד לזה של שני השיפועים הראשונים; באופן זה נמשך קו ישר בחלל שבין חזית האנדרטה לבין המרפסת התלויה מעל התהום. ניגוד אחר נוצר בין בסיס לבן ורחב, הצמוד לקרקע, לבין פסל שחור וצר, העולה בהטיה אלכסונית חדה לגובה של עשרים ואחד מטר. פסל זה נראה כגובר על כוח המשיכה של האדמה.⁴³

בעיצוב מיוחד זה ביקש האמן להדגיש את העצמה העצורה והפורצת, וכדבריו: "רציתי להשיג בבטון את האיכות של מסה סטטית, מונומנטלית, ובפלדה - את התחושה החודרנית. על ידי הניגוד הזה הושגה העוצמה שאליה שאפתי. המערך האופקי של האנדרטה הוא מכלול ארכיטקטוני המשמש בראש ובראשונה נקודת זינוק, מעין כן שילוח לזרוע הפלדה המתפרצת".⁴⁴

ביצירות רבות של תומרקין ישנה דו-משמעות מכוונת; הוא בוחר להשאיר את מובנה של היצירה פתוח, נתונה לפירושים שונים, לפי נטייתו והעדפתו של הצופה. באופן זה האנדרטות שהוא בנה מבטאות אולי הלל לעצמה, קוראות אולי תיגר על מושג הגיבור והמלחמה, ואולי הן רק פסל מופשט ותו-לא.⁴⁵ במקרה של אנדרטת הבקעה במיוחד, אף שתומרקין כותב עליה באריכות, הוא נמנע מלהתייחס אל המובנים שרחבעם זאבי ואחרים העניקו לה.

נאמן להשקפתו שמובנה של כל יצירה נקבע בסופו של דבר על ידי הצופה, הוא מפרסם את מכתבו של משה דיין ונמנע מהערות. הוא אינו מאשר וגם אינו דוחה את הסמליות שדיין מהלל: "כאשר חזרתי מטקס הסרת הלוט מעל לאנדרטה, יצירתך, בבקעת הירדן מיהרתי ואמרתי לך קצת מרחשי ליבי ומהתפעלותי. לא רק ההתמזגות של האנדרטה בשטח [...] אלא גם (ואולי בעיקר) האפקט של האנדרטה עצמה, גם כשמסתכלים עליה ללא קשר לנוף. יש בה תנופה רבה - אבל לא וולגריות (למרות מה שהאלמנט של התנופה הוא צבאי) [...] כנף שבורה של מטוס או משאת נפש של מי שהמריא, נחמץ ונחבט לקרקע. נחבט - אבל לא נדרס ודמותו (גם החיצונית) לא עוותה".⁴⁶

42 י' תומרקין, "הגדרה בנוף בראשית", מעריב, 9 בינואר 1973.

43 א' לוינגר, אנדרטות לנופלים בישראל, תל אביב 1993, עמ' 40-41.

44 הדברים מופיעים, ללא ציון המקור, אצל שמיר, גלעד (לעיל, הערה 2), עמ' 547.

45 לוינגר, אנדרטות לנופלים בישראל (לעיל, הערה 43), עמ' 41.

46 י' תומרקין, תומרקין, גבעתיים 1981, עמ' 111.

למרות האפשרויות הפתוחות לפרשנות האנדרטה, אין ספק שיש בה, מעבר לזיכרון הנופלים, קשר להתיישבות באזור. "יש בכך משום הכרה עקיפה כי באזור זה רואה ממשלת ישראל חבל ארץ שם תתקיים נוכחות ישראלית בעתיד, גם אחרי הסדרי השלום. מבחינה זאת דומה האנדרטה [...] לשורת היישובים [...] שקמו בבקעת הירדן", נכתב ב"הארץ" ביום הסרת הלוט.⁴⁷ כמו באתרי זיכרון רבים שהוקמו לאחר מלחמת ששת הימים, גם כאן ביקשו היוזמים ליצור פסל סביבתי שיבואו אליו בכל ימות השנה, ולכן ניטעו עצים והותקנו שירותים שונים.⁴⁸ רחבעם זאבי רצה שהמטיילים יתעכבו לידה: "שתהא להם שהות מספקת לראות אותה, להבין אותה ואת המשמעות הנובעת ממנה".⁴⁹ זאבי נמנע מלהסביר את המשמעות הזאת, אולי מפני שלדעתו היא ברורה מאליה, אבל לדעתו של מנחם תלמי המסר מכוון לא רק אל המבקר הישראלי. לדבריו: "האנדרטה [ה]קוראת תיגר על סביבתה, [היא] אחת האנדרטות רבות העוצמה שהוקמו בארץ הזו [...] רואים אותה גם משם, מעברו המזרחי של הירדן".⁵⁰ תלמי מייחס ערך סימבולי גם לעמוד הברזל הנמוך שבחזית הפסל, וקושר אותו עם ההיסטוריה הקדומה של המקום. לדעתו הפסל רומז ללפיד, והוא שווה-ערך למשואות שהיו מדליקים בימים קדומים, וזאת מפני שקרן הסרטבה הסמוכה הייתה אחת מנקודות האש. אסתר לוינגר מציינת שתומרקין השתמש בכלי נשק מולחמים באנדרטאות רבות שעשה, החל מ-1964.⁵¹

מחוז זיכרון - השוואה בין אנדרטת פורצי הדרך לבין אנדרטת הבקעה

בבואנו להשוות שתי אנדרטאות חשובות אלו, ממבט ראשון עשוי להיווצר רושם החיצוני שהן די דומות: שתיהן אנדרטאות לזכר קבוצת נופלים גדולה; שתיהן הוזמנו על ידי גורם ממשלתי כדי להנציח קרבות משמעותיים ומתמשכים על הריבונות על הארץ ועל גבולותיה; שתיהן מוזקרות מתוך גבעה לכיוון השמיים ומביעות עצמה ופריצה. אך לאחר שניתחנו בפרקים הקודמים באופן מעמיק כל אחת מן האנדרטות, ניתן לומר בבירור שרוב השונה על המשותף. על אף קווי הדמיון החיצוניים בין השתיים הן מביעות סיפור היסטורי, כוונה, מיקום ואמירה שונים לגמרי.

סיפור ההקמה

המאבק על הדרך לירושלים היווה חלק מכריע ביותר במלחמת השחרור. מאמצים רבים הושקעו בפריצת הדרך אל העיר בנקודות רבות לאורך הציר. עם תום הקרבות היה ברור לכול הצורך בהנצחה משמעותית, אך דווקא משום שהדבר היה כה טעון ארכה הקמת האנדרטה בפועל כשבע עשרה שנה. כפי שנכתב לעיל⁵² כלל התהליך הצעה ראשונית, מכרז, ביטול הפסל הזוכה, מכרז

47 הארץ, 25.11.1972.

48 ראו דבריי לעיל, סוף פרק "ההיסטוריה של ההנצחה בישראל מלפני קום המדינה ועד ימינו".

49 מנחם תלמי, "יד לנופלים בבקעה", מעריב, 24 בנובמבר 1972.

50 שם.

51 לוינגר, אנדרטות לנופלים בישראל (לעיל, הערה 43), עמ' 46.

52 ראו דבריי לעיל בפרק "אנדרטת פורצי הדרך לירושלים", בסעיף "סיפור הקמתה".

מחודש ועוד, ולאילו היו שותפים רבים בציבור הישראלי. בשנים אלו הייתה המדינה בראשית דרכה, וכך גם תהליך ההנצחה היה בחיתוליו. גופי ההנצחה הרשמיים הוקמו במהלך שנים אלו, והקמת מחוזות זיכרון ממלכתיים הייתה אך בראשית דרכה.⁵³ אנדרטת הבקעה, לעומת זאת, באה בעיקר להנציח חיילים שנפלו במהלך מלחמת ההתשה, בשנים 1967–1970. קרבות ומרדפים אלו היו חשובים ביותר להגנת יישובי בקעת הירדן, אך לא היה להם חלק מכריע בקביעת גבולותיה העתידיים של מדינת ישראל, כמו שהיה לקרבות על ירושלים במלחמת השחרור. אי לכך, להקמת האנדרטה בבקעה לא היה קונצנזוס ציבורי נרחב ושותפות של הציבור הרחב כפי שהיה בירושלים. התהליך היה קצר יותר, אולי גם משום שגופי ההנצחה היו מיומנים יותר, והאנדרטה הוקמה שנתיים לאחר שנכנסה הפסקת האש לתוקפה.

מיקום האנדרטה

אנדרטת פורצי הדרך לירושלים ממוקמת בלבה של הארץ, במקום שעוברים בו אלפים רבים מדי יום. בעדותו הדוממת הוא מספר על גבורתם של רבים שחירפו נפשם על דרך זו. השיבות של המקום, כעורק תחבורה ראשי בדרך לירושלים, אינה מוטלת בספק. גם מיקומה של האנדרטה על צלע ההר, ולא על פסגתו, מביעה מסר צנוע ומאופק שבא כביכול לומר: אנחנו עדיין בדרך, ממשויכים לשאוף, הפסגה לא נכבשה. אין כאן הבעת ניצחון עצמית, כפי שניסחה זאת כאמור הנריק: "אנדרטה מזדקרת לגובה מביעה ניצחון, ופריצת הדרך לא התקשרה אצלי עם ניצחון [...] לכן החלטתי לרדת למטה ולעשות את האנדרטה בשיפוע ההר".⁵⁴ אף שהאנדרטה מתפרצת מתוך הגבעה, הנוסע בכביש ירושלים – תל אביב צריך להתבונן כדי לראות את האנדרטה, שכן יש בה ממד של השתלבות בחורש הטבעי שסביבה.

אנדרטת הבקעה ממוקמת בצמוד לגבולה המזרחי של הארץ, באזור פחות מרכזי. היא הוקמה בספר יישובי בנימין אשר נמצאים מחוץ לקונצנזוס הישראלי, כשם שהיא באה להנציח קרבות שבאו לערער את ההתיישבות היהודית באזור. דווקא משום כך באה האנדרטה להצהיר על האחוזות איתנה באזור, באמצעות אנדרטה גדולה ועצמתית (ואולי אף אימתנית) הממוקמת בראש גבעה. האנדרטה היא כה גבוהה וכה אנטגוניסטית, בצבעיה הכהים שעל רקע ההרים הבהירים והצחיחים, שקשה מאוד שלא להבחין בה, אפילו ממרחק רב.

המסר המובע באנדרטה

אנדרטת פורצי הדרך לירושלים באה להביע שאיפה, של צעירים נטולי עכבות, לשחרר את הדרך לירושלים בכל מחיר. שאיפה זו נחסמה שוב ושוב, אך הרצון העז להגיע ולפרוץ את הדרך ממשויכה לפעם עד ימינו אנו.

לאנדרטת הבקעה מסר פוליטי מובהק, מעבר להנצחת הנופלים. בהיותה מורכבת מכלי נשק שחורים, בממדיה הגדולים, בעיצובה, במיקומה, ובכך שהיא כה בולטת למרחוק, היא באה להצהיר: "אנחנו כאן – היינו כאן מאז ההיסטוריה הקדומה, וכאן נישאר – על אף כל האיזמים

53 ראו דבריי לעיל בתחילת הפרק "ההיסטוריה של ההנצחה בישראל מלפני קום המדינה ועד ימינו".

54 פרידלנדר, פלדה לבנה בדרך לירושלים (לעיל, הערה 27), עמוד 10.

וקרבות ההתשה".⁵⁵

כוונת הפסל

בשתי האנדרטות אין התאמה מלאה בין כוונת הפסל לבין האופן שבו האנדרטה מתפרשת. הנריק תיארה כאמור את כוונתה בעיצוב אנדרטת פורצי הדרך: "לא התכוונתי לעשות דבר מבהיל, טראגי [...] להפך, רציתי לראות באנדרטה הרגשה של התעלות, של קלות, משהו שיתאים לגיל של הלוחמים, שהיו אנשים צעירים".⁵⁶ אך בניגוד לכוונתה של הנריק, רבים פירשו את האנדרטה כאימתנית ואת הצינורות שמהם היא מורכבת ככידונים⁵⁷ או כקני רובים המוכנים לירייה.⁵⁸ באנדרטת הבקעה הייתה כוונת המזמין, האלוף רחבעם זאבי, ליצור דווקא פסל המביע מסר הדומה לזה שהתפרש בקרב הצופים באנדרטת פורצי הדרך. הוא ביקש להביע את ההיאחזות במקום, בעצמה בלתי מתפשרת. לא פסל מופשט המביע שאיפה ורצון, אלא פסל הממחיש לכל הצופים בו עובדות ברורות וניצחון.⁵⁹ בפרשנות האנדרטה נראה שיש זהות מלאה בין המזמין ושאר מקימי האנדרטה, לבין הצופים בה. דווקא הפסל, תומרקין, הוא זה שנמנע מפרשנות מוחלטת ופוליטית לפסל שעיצב. אמנם כאמור הוא מעיד על עצמו שביקש להשיג עצמה עצורה ופורצת, כדבריו: "רציתי להשיג בבטון את האיכות של מסה סטטית, מונומנטלית, ובפלדה – את התחושה החודרנית. על ידי הניגוד הזה הושגה העוצמה שאליה שאפתני. המערך האופקי של האנדרטה הוא מכלול ארכיטקטוני המשמש בראש ובראשונה נקודת זינוק, מעין כן שילוח לזרוע הפלדה המתפרצת."⁶⁰ אך מעבר לניתוח חזותי זה של האנדרטה, אין תומרקין מפרש אותה או מקשר אותה לסיפור ההיסטורי שאותו היא באה להנציח. עם זאת, לדעתי, אין תמה שיוזמי האנדרטה פנו דווקא לתומרקין, שהיה ידוע בפיסוליו המונומנטליים המשלבים כלי נשק, כדי שיעצב אנדרטה שתביע את המסר ההיסטורי והפוליטי שאותו ביקשו הם להעביר.

עיצוב סביבת האנדרטה

אנדרטת פורצי הדרך ממוקמת באמצע גבעה, בינות לעצים ושיחים, והנגישות אליה קשה. מתחתיה יש חניה קטנה ושביל גישה לרחבת טקסים, וכן שלט הסבר על הקרבות שאותם היא באה להנציח.

אנדרטת הבקעה הוקמה מתוך תודעה אחרת אשר החלה בהנצחה שלאחר מלחמת ששת הימים. מאז הקמת אנדרטת הנגב (קרוון 1968) החלה מגמה של פיסול סביבתי שבה האנדרטה משתלבת בסביבתה והמבקר יכול להלך בתוכה או בסמוך אליה.⁶¹ כך הוקדשה באנדרטת הבקעה מחשבה רבה לביקור הצופים במקום האנדרטה עצמו: ישנה חניה רחבת ידיים הצמודה לרחבת

55 לוינגר, אנדרטות לנופלים בישראל (לעיל, הערה 43), עמ' 41.

56 פרידלנדר, שם.

57 גולני, מצבות זכרון בירושלים (לעיל, הערה 33), עמ' 611.

58 חליף, פסל הגבורה (לעיל, הערה 29), עמ' 4.

59 לוינגר, אנדרטות לנופלים בישראל (שם), עמ' 41.

60 הדברים מופיעים, ללא ציון המקור, אצל שמיר, גלעד (לעיל, הערה 2), עמ' 547.

61 ראו דבריי לעיל בסוף הפרק "ההיסטוריה של ההנצחה בישראל מלפני קום המדינה ועד ימינו".

האנדרטה; הרחבה גדולה ומרווחת וסביבה עצים וספסלים רבים; ניתן להתקרב ו"להיכנס" לאנדרטה עצמה; באחד מחלקי הבטון שבתחתית האנדרטה אף פוסלו מדרגות שעליהן ניתן לטפס ולצפות מהן על בקעת הירדן הנפרשת למרגלות האנדרטה. ניכרת לעין ההשקעה והטיפוח של המועצה האזורית בקעת הירדן אשר צירפה לאנדרטה גם הנצחה לבניה ובנותיה שנפלו בקרבות או בעת מילוי תפקידם.

סיכום

"...אנחנו מגש הכסף שעליו לך ניתנה מדינת היהודים. כך יאמרו. ונפלו לרגלה עוטפי צל. והשאר יסופר בתולדות ישראל"⁶²

בפרק "תרבות הזיכרון וההנצחה" הובאו דבריה של אילנה שמיר שמטרתה של ההנצחה היא לקחת את הנופלים ואת סיפורי הגבורה ממקומם בעבר ולהעבירם הלאה, לתת להם ממד נצחי, ולא זו בלבד אלא אף להפקיעם מרשות הפרט ולהעבירם לרשות הרבים תוך יצירת זיכרון קולקטיבי. אחת הדרכים ליצירת זיכרון שכזה היא הקמת אנדרטות. המיוחד בצורת הנצחה זו היא יכולתה להתחבר למקום הפיזי שבו היא ממוקמת, וכך להחיות את הסיפור המונצח, כדברי גדעון עפרת.

הקרב על מבואות ירושלים במלחמת העצמאות היה קרב מכונן ובעל משמעות רבה לפני העתידים של מדינת ישראל. רבים חירפו נפשם בקרבות גבורה אלו שנמשכו זמן רב. אין זה מקרה, אם כן, שאחת האנדרטות הראשונות שעליהן החליט המדור להנצחת החייל הייתה אנדרטה לפורצי הדרך לבירה. כפי שתואר בפרק "אנדרטת פורצי הדרך לירושלים", מאז החלטה זו ועד להקמתה הסופית של האנדרטה עברה ההחלטה גלגולים רבים, אך לאורך כל הדרך לא היה ספק בדבר חשיבות הקמתו של מחוז זיכרון משמעותי אשר יראה למרחוק.

בצורתה הסופית, כפי שעיצבה אותה הפסלת נעמי הנריק, האנדרטה אכן עונה על רבות ממטרותיה של ההנצחה. היא בולטת מתוך הנוף ומנוגדת אליו, כך שהעוברים ושבים בכביש שמתחתיה אינם יכולים להתעלם ממנה. כך הופך הקרב לחלק מן הזיכרון הקולקטיבי עבור כל ישראלי הנוסע לתומו בכביש מרכזי זה. האנדרטה באה לתת ממד נצחי לרוחם העזה של הלוחמים בעיצובה ממתכת קשוחה ובהירה. אך אנדרטה זו אינה באה להעביר לדורות הבאים רק את מורשתם של הלוחמים במלחמת העצמאות. עיצוב "זרועות" המתכת בצורה פורצת ומתפרשת לכיוון הרי ירושלים באה לבטא את שאיפת כל הדורות לשוב אל העיר, שאיפה הנמשכת עד ימינו. בכך יכולה האנדרטה לחבר את הצופים בה גם אל מורשתם היהודית ואל עיר בירתם. מבחינה זו נראה שאין מתאים יותר מלהציב את האנדרטה דווקא באותה העלייה בואכה ירושלים. המשוריינים, המסמלים את הקושי והמצור, מקומם בשיפוילי שער הגיא, ואילו האנדרטה המסמלת את ההתעלות, השאיפה ופריצת הדרך – מקומה בראש הדרך העולה אל העיר.

בפרק "אנדרטת הבקעה" נערכה השוואה בין אנדרטת פורצי הדרך לבין אנדרטת הבקעה.

62 נ' אלתרמן, "מגש הכסף", הטור השביעי, תל אביב 1952, עמ' 366.

מטרת ההשוואה הייתה לבחון האם כל אחת מן האנדרטאות מצליחה לשמש כמחוז זיכרון ובאיזה אופן. לאחר ניתוח מדוקדק של כל אנדרטה בפני עצמה, וכן של שתייהן אחת כנגד זולתה, נראה לומר שהן משמשות למטרות שונות בתחום הזיכרון הקולקטיבי בישראל. אנדרטת פורצי הדרך לירושלים באה להנציח ולספר את סיפורם של קרבות היסטוריים אשר עלולים להישכח ברבות השנים מן התודעה הישראלית. קשה לדמיין כיום, כאשר הנסיעה העולה לירושלים היא מה שגרתית ופשוטה, את הקשיים והדם הרב שנשפך במקום. יש צורך חינוכי בעצירה במקום, בהתבוננות ובלמוד הסיפור – למען הדורות הבאים.

אנדרטת הבקעה הנה בעלת משמעות כפולה – מצד אחד היא מנציחה את קרבות ההתשה של "ארץ המרדפים" אשר שייכים לתקופה היסטורית מסוימת, אך מצד אחר היא מביעה מסר חינוכי-פוליטי שלא נס לחו. מבחינה זו אין כאן רק מחוז זיכרון, אלא אמירה המתקשרת להווה ולעתיד.

בפרק "תרבות הזיכרון וההנצחה" הובאו גם דבריה של יעל גילעת שהאנדרטה יוצרת זיקה בין המיתוס להיסטוריה בעזרת טקסים המתקיימים על ידה ומחיים אותה פעם אחר פעם. את אנדרטת פורצי הדרך "מחיה" פעם בשנה חיל החינוך והנוער (ובעבר פיקוד הגדנ"ע) המקיים לידה טקס ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל. לפוקדים אותה ביום-יום יש שביל גישה לרחבת הטקסים אשר מתחת לאנדרטה, ושלט הסבר על הקרבות שהיא באה להנציח.

גם את אנדרטת הבקעה "מחיה" המועצה האזורית בקעת הירדן בעזרת טקסים המתקיימים במקום. רחבת האנדרטה גדולה, מזמינה תמיד ומגלה תחתיה נוף עוצר נשימה. לעומת זאת, לאנדרטת פורצי הדרך לירושלים קשה להגיע – אין אליה שביל מסודר במעלה ההר, ושיחים שונים צומחים פרא סביבה. אך אין ספק כי שני הגלעדים הללו ממשכים בעצמתם הדוממת לקחת חלק חשוב בהנצחת הקרבות והלוחמים ובהעברת מורשתם לדורות הבאים.

מחקר זה הדגים את הקביעה שאין שתי אנדרטות הבאות להביע מסר זהה. כל אנדרטה הנה פרי שילוב של מיקומה, עיצובה החזותי, הסיפור שהיא באה להנציח והאופן שבו היא נקלטת בעיני הצופים בה. כל אחת משתי האנדרטות שנחקרו משיגה מטרת שונות כמחוזות זיכרון, מעבר להנצחת הנופלים שהן באות להעביר. מכאן לכוחה הרב של האמנות ככלי חינוכי כאשר היא חוברת יחד עם ההיסטוריה ויוצרת תרבות זיכרון בחברה הישראלית.

אנדרטת פורצי הדרך

אנדרטת לוחמי הבקעה